

نهاد ولایت عهدی
در خلافت اموی و عصر اول عباسی
(۵۶-۲۳۲ ق)

عباس احمدوند

نهاد ولایت عهدی در خلافت اموی و عصر اول عباسی

عباس احمدوند

- ناشر: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی
- معاونت پژوهشی دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم
- تهیه: پژوهشکده تاریخ و سیره اهل بیت
- ویراستار: علیرضا شالیباف
- چاپ: باقری
- چاپ اول: تابستان ۱۳۹۰
- شمارگان: ۱۴۰۰ نسخه
- قیمت: ۶۲۰۰ تومان
- عنوان: ۹۱؛ مسلسل: ۳۲۷

همه حقوق برای ناشر محفوظ است.

نشانی: قم، خیابان شهداء (صفائییه)، کوچه آمان، پلاک ۴۲

تلفن و دورنگار: ۷۸۲۲۸۲۳، پخش: قم ۷۸۲۲۸۲۴، تهران ۵-۰۲۰۳-۸۸۹۴۰۲۰۳

ص.ب: ۳۷۱۸۵/۳۸۵۸، کدپستی: ۱۶۴۳۹-۳۷۱۵۶

وب سایت: www.isca.ac.ir

پست الکترونیک: nashr@isca.ac.ir

احمدوند، عباس، ۱۳۵۲ -

نهاد ولایت عهدی در خلافت اموی و عصر اول عباسی (۵۶ - ۲۲۲ ق) / عباس احمدوند؛ تهیه پژوهشکده تاریخ و سیره اهل بیت - قم؛ دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، معاونت پژوهشی، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ۱۳۹۰.

ص ۴۶۴

۶۲۰۰۰ ریال؛

ISBN:978-600-195-046-9

فهرست نویسی بر اساس اطلاعات فیبا.

کتابنامه: ص [۳۹۱] - ۴۲۵؛ همچنین به صورت زیرنویس.

نمایه.

۱. خلافت - تاریخ. ۲. امویان - ولایت عهدی. ۳. عباسیان - ولایت عهدی. ۴. اسلام - تاریخ - ۵۶ - ۲۲۲ ق. الف. دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، معاونت پژوهشی، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، پژوهشکده تاریخ و سیره اهل بیت - قم. ب. عنوان.

۹۵۳/۰۲

DS ۳۸/۳ الف ۹

فهرست

۱۱		سخنی با خواننده
۱۵		پیش‌گفتار
۱۷		مقدمه
۲۱		الف) تعریف مفاهیم
۲۱		۱. واژه‌شناسی
۲۴		۲. کاربرد واژه
۲۷		ب) سابقه پژوهش
۳۰		ج) معرفی و ارزیابی منابع و مآخذ
۳۱		۱. سکه‌ها
۳۳		۲. رسائل، خطب و عهد (شبه اسناد)
۳۴		۳. تواریخ عام
۳۹		۴. آثار ادبی
۴۱		۵. آثار مربوط به اندیشه سیاسی و سیر الملوک و دیوان‌سالاری
۴۵		۶. مقاتل، فتوح و فتن
۴۵		۷. تواریخ محلی و دودمانی

۴۷	۸. تک‌نگاری‌ها
۴۸	۹. طبقات، انساب، رجال، تراجم و معاجم
۴۹	۱۰. تفسیر و علوم قرآن، حدیث، سیر و مغازی
۵۰	۱۱. فرق و مذاهب
۵۱	د. رسم ولایت‌عهدی

فصل اول: پیدایی و تکوین

۵۹	الف) ایجاد ولایت‌عهدی
۵۹	۱. از خلافت به سلطنت
۶۹	۲. پیدایی ولایت‌عهدی در دوره اسلامی
۸۰	۳. امامت و ولایت‌عهدی
۸۵	۴. زمینه مناسب
۸۶	۵. انگیزه‌ها و ضرورت‌ها
۹۱	۶. اقدامات معاویه و توجیهات او
۱۰۲	۷. نهادینه شدن ولایت‌عهدی
۱۰۴	ب) واکنش مسلمانان
۱۰۵	۱. موافقان
۱۰۷	۲. مخالفان و علل مخالفت
۱۱۶	۳. روند پذیرش
۱۱۹	حاصل سخن

فصل دوم: ولایت‌عهدی در خلافت اموی

۱۲۱	الف) از معاویه دوم تا ابی‌الاکبر محمد بن مروان
-----	--

۱۳۱	ب) از عبدالملک تا عمر بن عبدالعزیز
۱۴۵	ج) از عمر بن عبدالعزیز تا سقوط
۱۷۳	حاصل سخن

فصل سوم: ولایت عهدی در عصر اول عباسی

۱۷۷	الف) آغاز دولت
۱۸۱	ب) اختصاص قدرت به فرزندان منصور
۱۹۸	ج) شکاف قدرت
۲۰۸	د) نزاع امین و مأمون
۲۲۰	هـ) عصر سلطه ترکان
۲۲۳	حاصل سخن

فصل چهارم: جایگاه، اختیارات و رسوم ولایت عهدی

۲۲۷	الف) آداب و رسوم ولایت عهدی
۲۲۷	۱. گزینش
۲۳۰	الف - دلایل گزینش ولی عهد
۲۳۴	ب - زمان گزینش
۲۳۷	ج - روش های گزینش
۲۳۸	۲. تعدّد ولی عهدها
۲۴۲	۳. شروط احراز ولایت عهدی
۲۴۸	الف - اسلام و اعتقادات مذهبی موافق با عقاید خلیفه
۲۴۸	ب - گزینش از میان اعضای خاندان حاکم
۲۴۸	ج - بلوغ

۲۴۹	د- سلامت جسمانی
۲۴۹	ه- شایستگی اخلاقی، علمی و ادبی، سیاسی و نظامی
۲۵۰	۴. مراسم بیعت
۲۵۸	۵. عهد ولایت‌عهدی
۲۶۳	۶. تعلیم و تربیت ولی‌عهد
۲۶۴	الف- تأدیب ولی‌عهد
۲۶۷	ب- مسائل و روش‌های آموزش
۲۷۱	۷. خطبه و دعا
۲۷۳	۸. سکه
۲۷۸	۹. لقب
۲۸۲	۱۰. پرچم، طراز، برد و هدایا
۲۸۳	ب) وظایف و اختیارات ولی‌عهد
۲۸۳	۱. امارت ولی‌عهد و انواع آن
۲۸۵	الف- امارت حج
۲۸۵	ب- امارت سپاه
۲۸۶	ج- امارت بر ولایات
۲۸۷	د- جانشینی در پایتخت
۲۸۸	ه- امامت نماز
۲۸۸	و- دیگر امارت‌ها
۲۸۹	۲. اختیارات مالی
۲۹۳	۳. دستگاه اداری ولی‌عهد
۲۹۸	۴. حدود و نمونه اختیارات
۳۰۴	ج) جایگاه و نقش ولی‌عهد در جامعه و حکومت

۳۰۴	۱. زندگی شخصی و سرگرمی‌ها
۳۰۸	۲. زندگی درباری و شیوه آن
۳۱۶	۳. چگونگی مخاطبه و مکاتبه
۳۱۸	۴. خلع و عزل ولی عهد
۳۲۱	۵. به خلافت رسیدن ولی عهد و ادب اندرز

فصل پنجم: آثار و پیامدها

۳۲۴	الف) سیاسی
۳۲۴	۱. تبدیل خلافت به سلطنت مطلقه
۳۲۶	۲. نفی رأی مردم در گزینش حاکم
۳۲۸	۳. تعدد مراکز قدرت و تصمیم‌گیری
۳۲۹	۴. دخالت ناروای زنان در بایان
۳۳۳	۵. جنگ قدرت و بی‌ثباتی سیاسی
۳۳۹	۶. توطئه‌های داخلی و آشوب
۳۴۲	۷. نفی شایسته‌سالاری
۳۴۴	۸. وامداری خلیفه به دیگر عناصر سیاسی
۳۴۶	ب) اداری - نظامی
۳۴۶	۱. بی‌ثباتی در نظام اداری
۳۴۸	۲. کندی در جریان فتوحات
۳۵۰	ج) اخلاقی - دینی و فرهنگی
۳۵۰	۱. فاصله میان تئوری و واقعیت
۳۵۱	۲. کم‌رنگ شدن فرهنگ انتقاد
۳۵۱	۳. اخذ بیعت با هر شیوه و سیطره مطلق حکومت

۴. وهن آموزه‌های دینی، ارزش‌های انسانی و فرهنگ عربی ۳۵۳
۵. فساد اخلاق سیاسی ۳۵۶
۶. دخالت ناروای حاکمان در علم و ادب ۳۵۸
- (د) مالی ۳۵۸

- نتایج پژوهش ۳۶۱

- ضمیمه ۱: ولی‌عهده‌های اموی (سفیانیان) ۳۶۳

- ضمیمه ۲: ولی‌عهده‌های عباسی ۳۶۴

- ضمیمه ۳: اسامی مؤدبان ۳۶۵

- الف) در عصر اموی ۳۶۵

- ب) در عصر اول عباسی ۳۶۸

- ضمیمه ۴: سکه‌ها ۳۷۱

- فهرست منابع ۳۹۱

نمایه

- اعلام ۴۳۷

- کتاب‌ها ۴۵۵

- مکان‌ها ۴۶۱

سخنی با خواننده

اندیشه سیاسی مسلمانان بیش از هر چیز در آموزه‌های اسلامی ریشه داشته، هر چند در عرصه عمل، تجارب و داده‌های عربی یا غیر عرب بود که خود را نشان داده است، چنان که داستان سقیفه بیش از آنکه مبتنی بر روش دینی یا سنت نبوی باشد، از سنت جاهلی بهره داشت. اما از آنجا که مشروعیت حکمرانی بر جامعه مسلمانان، به ویژه در دهه‌های اولیه اسلامی، بدون پشتوانه دینی ممکن نبود، دسته‌ای از اخبار نه چندان استوار، مستند دست‌اندرکاران قرار گرفت تا آنچه محقق می‌شود، اسلامی و مبتنی بر خواست پیامبر ﷺ جلوه کند. اما این گونه تعامل با سنت اسلامی، یعنی بهره‌گیری توجیه‌گرانه از دیانت، موجب شد تا در ادوار نه چندان دور بعدی، به سادگی میان رفتار سیاسی و پیام دینی جدایی افتد و برای هر یک، کار ویژه‌ای تعریف شود. خلیفه اول که با استناد به سخن روایت‌گون «الأئمة من قریش» - که البته صحت انتساب آن به رسول خدا ﷺ و به فرض صحت، مراد آن حضرت از آن، از دیرباز مورد گفت‌وگو بوده است - و با توجیه شورایی بودن انتخاب خلیفه که البته ریشه قرآنی آن قابل دست‌یابی است، به موقعیت خویش ثبات و در اذهان بسیاری مشروعیت بخشید، حتی در گزینش جانشین خود، بدان پای‌بندی نشان نداد و بدیهی بود که خلیفه دوم از این حد نیز پا فراتر نهد و با طرحی خود ساخته به تعیین جانشین خویش اقدام کند، و این خشت کج‌نهاد، در

گذر ایام بیش از پیش از مسیر اسلامی فاصله گیرد و حضور امام علی (ع) در عرصه سیاست نیز نتواند به اصلاح آن توفیق یابد.

فاصله پیش آمده میان اندیشه اصیل اسلامی و سیاست‌ورزی مسلمانان که در واقع، فاصله میان ایمان واقعی و اسلام ظاهری بود، در کمتر از نیم قرن پس از رحلت پیامبر (ص) آن‌چنان افزایش یافت که در عرصه سیاست، آشکارا نام دین و به تبع، عنوان خلافت که حکایت‌گر تجلی سیاسی دین بود به کناری نهاده شد و حاکم مسلمانان در شکل و شمایل سلطان، ظاهر گردید؛ هر چند هنوز در میان توده مردم با عنوان «خلیفه» که رنگ و باری دینی داشت، شناخته و خوانده می‌شد.

- چگونگی تصدی حکومت و مشروعیت‌یابی، در همیشه تاریخ، دغدغه آدمیان بود؛ اینکه به راستی چه کسی می‌تواند بر مردم حکم براند و مردم بر چه اساسی باید از او فرمان ببرند و به تعبیر دیگر، رابطه میان حاکم و توده مردم چگونه و توسط چه کسی تعریف می‌شود، پرسش اساسی در حوزه فلسفه سیاسی بوده و هست، و از این مهم‌تر، تکاپوی حکومت‌گران برای حفظ قدرت در خانواده خویش، همیشه با پرسش پیشین عجین بوده است. حاکمان که به هر طریقی برای مشروعیت خویش دست و پا می‌زدند و موجهاتی برای آن جست‌وجو می‌کردند، پس از اقتداریابی، بیش از هر چیز به نگه داشت آن در جبهه یاران یا خانواده خود می‌اندیشیدند و طبعاً سازوکاری برای آن می‌بایست طراحی می‌کردند که ولایت‌عهدی گامی در این مسیر خطیر به شمار است.

ولایت‌عهدی به عنوان روشی سیاسی برای ادامه خلافت در خاندان خلیفه از زمان معاویه، مؤسس خلافت اموی، به کار گرفته شد و گویی مشروعیت این شیوه تداوم‌بخشی به حاکمیت نیز در مشروعیت خود خلیفه ریشه داشت، زیرا اگرچه

دسته‌ای از بزرگان به مخالفت با آن برخاستند، ولی به هر حال جای خود را در جامعه اسلامی باز کرد و بر همان اساس، خلافت به ولی عهد می‌رسید، بی آنکه چند و چونی از ناحیه دین داران بروز کند.

گذر زمان، چه در دوره امویان و چه در دوران خلافت عباسیان، نه تنها تضعیف و تخریب این شیوه گزینش جانشین خلیفه را در پی نداشت، بلکه زمینه‌های تحکیم آن را فراهم ساخت، به گونه‌ای که نهاد ولایت عهدی در ساختار سیاسی، جایگاهی رسمی یافت و برای آن ساختاری تعریف گردید و اختیارات و وظایفی بر دوشش نهاده شد و شخص ولی عهد، به عنوان یکی از شخصیت‌های سیاسی و بالاتر از همه مسئولیت‌های رسمی، عهده‌دار سمت‌های سیاسی - اجتماعی و دینی گردید و حتی دسته زیادی از خلیفگان، در راستای حفظ قدرت، به انتخاب بیش از یک ولی عهد - تا سه تن - روی کردند که البته خود مایه دردسرها و گرفتاری بسیاری می‌شد.

نوشتر حاضر که به خامه دانشور ارجمند جناب آقای دکتر عباس احمدوند لباس وجود یافته، کوشیده است تا به بررسی این مقوله بپردازد و نشان دهد که به راستی ولایت عهدی چرا و چگونه و با چه مکانیزمی در حوزه تمدن اسلامی راه یافته و در عرصه تحقق و عمل با چه مشکلاتی روبه‌رو بوده است و ولی عهد چه نقش‌هایی در جامعه اسلامی بازی کرده و شرایط و ویژگی‌ها، اختیارات و وظایف و کارویژه‌های وی چه بوده و چه کسانی با او همکاری داشته‌اند و عمده‌ترین مشکلاتی که متوجه او و نهاد ولایت عهدی می‌شد، چه بود و از همه مهم‌تر آنکه این نهاد، چه مشکلاتی در تاریخ سیاسی اسلام و تمدن اسلامی پدید آورده است؟ نویسنده با پشتکاری و کوشایی، جوانب این موضوع را در محدوده زمانی «دوران خلافت اموی و عصر اول عباسی» کاویده و منابع و تحقیقات بسیاری را

از نظر گذرانده است و به راستی آنچه فراهم آورده، هم از حیث عنوان و هم از جهت نوع نگاه و روش، و هم از نظر میزان استناد به منابع و تحقیقات و اتقان علمی، اهمیتی ویژه دارد.

در اینجا بایسته است ضمن تشکر از جناب ایشان، از همه پژوهشگرانی که در سامان‌یابی اثر نقش آفریدند، به ویژه مدیر محترم گروه فرهنگ و تمدن اسلامی جناب آقای دکتر مهران اسماعیلی، مدیر محترم دفتر پژوهش حجة الاسلام جناب آقای علیرضا شالباف که به راستی زحمات بسیاری کشیدند، اعضای محترم شورای پژوهشی پژوهشکده و مسئولان محترم پژوهشگاه قدردانی شود. همچنین لازم است از جناب آقای دکتر سیدعلیرضا واسعی که این اثر در دوره مدیریت ایشان نهایی شده و این متن نیز به خامه ایشان تحریر یافته، تشکر ویژه شود. از خداوند بزرگ توفیق یکایک آنان را خواستارم.

دکتر محمد الله اکبری

مدیر پژوهشکده تاریخ و سیره اهل بیت علیهم‌السلام